

«ВОЗЗ'ЄДНАННЯ» ЯК КОНВЕРСІЯ: ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ПІД ЧАС ЛІКВІДАЦІЇ УГКЦ У ПОВОЄННІЙ ГАЛИЧИНІ

Українська Греко-Католицька Церква (далі – УГКЦ) у Галичині була офіційно ліквідована на т. зв. Львівському «соборі» 1946 р. під гаслом її нібито добровільного «возз'єднання» з Російською Православною Церквою (далі – РПЦ)¹. Позаяк УГКЦ об'єднувала більшість українського населення регіону та підпорядковувалася духовному центру у Ватикані, її розпуск мав забезпечити успішну інкорпорацію Галичини в Радянську державу².

Нищення УГКЦ було виявом загальної політики Кремля щодо греко-католицизму в повоєнній Центрально-Східній Європі. Так, невдовзі після акції в Галичині «унію» заборонили на Закарпатті (1949 р.), яке було приєднане до Радянської України в 1945 р., а також у Румунії (1948 р.) та Чехословаччині (1950 р.).

Дослідники розглядають ліквідацію УГКЦ здебільшого в контексті репресивної політики СРСР щодо Церкви³. Вивчення ж індивідуальних відповідей унійного духовенства на насильницьку православізацію залишається на маргінесі наукових студій. Утім, важливий внесок у висвітлення

¹ У статті під Галичиною маємо на увазі територію Східної Галичини, яка під час Другої світової війни увійшла до складу Української РСР. Відповідно до радянського адміністративно-територіального поділу, вона охоплювала Львівську, Дрогобицьку (з 1959 р. – частина Львівської), Станіславську (з 1962 р. – Івано-Франківська) і Тернопільську (крім північних, т. зв. волинських, районів) області.

² До 1939 р. УГКЦ налічувала 5 епархій, 3 040 парафій та 4 млн 283 тис. вірян. Див: О. Лисенко. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // *Український історичний журнал* 3 (1995) 73.

³ Б. Боцюрків. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)* / пер. з англ. Н. Кочан. Львів 2005; В. Войналович. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. Київ 2005. Див. також історіографію питання: І. Мишак. Ліквідація Греко-католицької Церкви в Україні в повоєнні роки: історіографія // *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 17. Київ 2007, с. 270–287.

цієї проблематики становлять, наприклад, праці Світлани Гуркіної, Наталії Дмитришин і Наталі Шліхти⁴.

Мета статті – простежити зв'язок між уявленням греко-католицького клиру про «правдиву віру» та сприйняттям «возз'єднання» як конверсії (зміни віри). Під уявленням про «правдиву віру» маємо на увазі переконання про неможливість спасіння поза Католицькою Церквою, що панувало в католицькому богослов'ї до Другого Ватиканського собору (1962–1965 рр.). Тож священники могли розглядати перехід на православ'я не лише як зміну церковної юрисдикції чи конфесії, але і як втрату шансу на спасіння. Тут зробимо порівняльний аналіз різних статистичних даних про масштаби переходу галицького духовенства у лоно РПЦ, а далі осмислимо «возз'єднавчу» кампанію 1945–1946 рр. крізь призму теоретичних підходів до явища конверсії та розуміння греко-католицькими священнослужителями суті «правдивої віри».

У дослідженні використано неопубліковані й опубліковані архівні матеріали, у т. ч. документи радянських органів держбезпеки та звіти уповноважених Ради у справах РПЦ при Раді народних комісарів СРСР, а також інтерв'ю з ереями, зібрані Інститутом історії Церкви (м. Львів) у рамках проєкту «Жива історія підпільної Церкви» протягом 1990–2000-х рр. Праця ґрунтується на методологічних розробках у галузях історичної антропології, соціології релігії та усної історії.

Ліквідація УГКЦ: масштаби переходу на православ'я

«Возз'єднавчу» акцію проводила Рада у справах РПЦ у співпраці з Народним комісаріатом державної безпеки (далі – НКДБ). У квітні 1945 р. заарештовано главу УГКЦ митрополита Йосифа (Сліпого) та єпископів Микиту (Будку), Миколая (Чарнецького), Григорія (Хомишина) й Івана (Лятишевського)⁵. За відсутності церковних єрархів 28 травня 1945 р. створено «Ініціативну групу по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви

⁴ С. Гуркіна. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // *Схід / Захід: історико-культурологічний збірник*, вип. 11–12. Харків 2008, с. 265–282; її ж. «Образ сили духу»: греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоніфікації релігійних переконань та ідентичности // *Україна модерна*, ч. 11. Київ – Львів 2007; Н. Дмитришин. Між опором і пристосуванням: Греко-католицьке підпілля в системі радянського тоталітаризму // *Ковчег. Наук. зб. із церковної історії*, ч. 5. Львів 2007, с. 256–281; Н. Шліхта. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків 2011.

⁵ Єпископів Йосафата (Коциловського) та Григорія (Лакоту), які в той період перебували на території Польщі, заарештовано в червні 1946 р.

з Православною Церквою»⁶. До складу групи увійшли три унійні отці: Гавриїл Костельник (голова «Ініціативної групи»), Антоній Пельвецький і Михаїл Мельник, які представляли, відповідно, Львівську архієпархію, Станіславську та Дрогобицьку єпархії.

Упродовж 1945–1946 рр. тривав поступовий перехід греко-католицьких парохів під юрисдикцію РПЦ. Зокрема, у липні – листопаді 1945 р. «Ініціативна група» організувала 75 зборів місцевого клиру по деканатах⁷. Як звітував нарком держбезпеки УРСР Сергій Савченко союзному НКДБ у грудні 1945 р., всі такі зібрання «ретельно готувалися відповідним УНКДБ»⁸. Скажімо, кушові наради на теренах Львівської архієпархії ініціював та спланував співробітник 2-го Управління НКДБ УРСР Іван Богданов⁹. На деканальних зборах члени «Ініціативної групи» переконували присутніх священників у доцільності переходу на православ'я. Зі слів Савченка, більшість єреїв оформлювали своє приєднання до «Ініціативної групи» саме на таких зустрічах¹⁰.

Кульмінацією «возз'єднаної» кампанії стало проведення 8–10 березня 1946 р. загального «собору» у Львові. Незадовго до того, у лютому 1946 р., отців Пельвецького та Мельника, які були целебсами, висвятили на православних єпископів. Позаяк жоден греко-католицький архиєрей не брав участі у Львівському «соборі» 1946 р., постанови цього зібрання про «возз'єднання» з РПЦ не були канонічними для УГКЦ.

У березні 1946 р. о. Гавриїл Костельник звітував про формальне приєднання до «Ініціативної групи» 997-ми із 1 270 священників Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей¹¹. Своєю чергою, в номері православного «Єпархіального вісника» за травень – червень 1947 р. зазначалося про «возз'єднання» 1 106 із 1 267 унійних парохів Галичини¹². Із цієї статистики випливає, що станом на середину 1947 р. до РПЦ приєдналося 87 % галицького духовенства УГКЦ. Однак частка «возз'єднаних» стосовно загального числа єреїв завищена, адже на той час багато

⁶ Світлана Гуркіна зазначає, що насправді оформлення «Ініціативної групи» відбулося 31 травня – 1 червня 1945 р. Див.: С. Гуркіна. *Греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії в умовах переслідування радянською владою (1944–1950 рр.): Дис. ... канд. іст. наук.* Львів 2012, с. 88.

⁷ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). *Документи радянських органів державної безпеки*, т. 2 / відп. ред. В. Сергійчук, упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Київ 2006, с. 449.

⁸ Там само.

⁹ Там само, с. 94.

¹⁰ Там само, с. 449.

¹¹ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 1, д. 33, л. 192.

¹² С. Гуркіна. *Греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії*, с. 149.

священників уже були заарештовані за відмову від переходу в лоно РПЦ. Загалом, за радянськими даними, з 1945 по 1950 рр. на території Галичини та Закарпаття репресовано 344 греко-католицькі душпастирі¹³.

У римському виданні василіян «Перші жертви комунізму: Біла книга про релігійні переслідування на Україні» (1953 р.) йшлося про 2 950 представників білого та 520 чорного духовенства в УГКЦ станом на 1939 р.¹⁴ Згідно ж з офіційними церковними відомостями, на той рік в Унійній Церкві нараховувалося 2 352 єпархіяльні священники¹⁵. А отже, якщо відштовхуватися від загального числа греко-католицького клиру в довоєнні чи воєнні часи, то пропорція «возз'єднаних» становитиме 34 % (997 від 2 950 отців) чи 42 % (997 від 2 352 отців).

Беручи до уваги довоєнні дані про кількість єрейства, митрополит Сліпий також уважав, що «возз'єдналися» з РПЦ менше половини всіх священнослужителів. Глава УГКЦ отримував непряму інформацію з Галичини. Як дізнаємося з документа КДБ від 10 вересня 1956 р., о. Степан Ратич із Хабаровського краю, спираючись на відомості о. Андріана Зофієвського зі Львова, писав владиці Йосифу, що 1 088 з більш ніж 3 000 «дерев» «зіпсувалося»¹⁶. Послуговуючись езоповою мовою, священник говорив про «возз'єднаних» отців. Зі свого боку, на допиті 8 серпня 1958 р. митрополит Сліпий стверджував, що із трьох з половиною тисяч греко-католицьких єреїв близько півтори тисячі перейшли в РПЦ¹⁷.

Утім, як слушно зауважив Богдан Боцюрків, число священнослужителів скоротилося, порівняно з 1939 р., унаслідок втрат під час Другої світової війни, територіальних змін, примусового обміну населенням між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Польською Народною Республікою, а також відходу багатьох отців від душпастирської праці з метою уникнути «возз'єднання»¹⁸. Таким чином, радянські органи

¹³ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 1, д. 1378, л. 90; д. 1585, л. 4; *Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу* / упоряд. В. Сергійчук. Київ 2001, с. 289, 297.

¹⁴ *First victims of Communism. White Book on the religious persecution in Ukraine* / пер. з італ. Rome 1953, с. 64.

¹⁵ С. Гуркіна. (Рец.: Christopher L. Zugger. *The Forgotten: Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin*. Syracuse (NY): Syracuse University Press 2001. 556 p.) // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*, ч. 5. Львів 2007, с. 436.

¹⁶ *Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939–1987*, т. 2 / заг. ред. В. Сергійчук, упоряд. С. Кокін, С. Сердюк та ін. Київ 2012, с. 168. Звідси випливає, що 36 % священників «возз'єдналися».

¹⁷ Там само, с. 285. Відповідно до цих даних, частка «возз'єднаного» клиру становить 42 %.

¹⁸ Б. Боцюрків. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава*, с. 214.

мали точніше уявлення про кількість духовенства в Галичині станом на 1945–1946 рр. та, відповідно, про масштаби переходу до РПЦ.

«Невозз'єднаних» священників можна поділити на дві групи: тих, хто відмовився від активної діяльності, та тих, хто душпастирював у підпіллі. В уже цитованому листі о. С. Ратич, уживаючи метафору «засохлих дерев», повідомляв своєму архипастиреві, що 450 клириків не «підписали православ'я», але припинили служіння¹⁹. У серпні 1958 р. митрополит Сліпий констатував, що у підпіллі посилено працювали близько 500 єреїв²⁰. За даними радянських органів, із 350 «невозз'єднаних» парохів, котрі проживали на території УРСР у 1962 р., активну роботу продовжували лише третина отців, тобто близько сотні²¹. Тут, однак, варто підкреслити, що, з огляду на конспірацію греко-католиків, які діяли нелегально, уповноважені не могли володіти повною інформацією про масштаби підпілля.

Отже, апелюючи до тієї самої офіційної радянської статистики, представники церковних кіл та державних органів по-різному оцінювали масштаби переходу унійного священства до РПЦ. Та, попри все, ці джерела різного походження засвідчують, що більшість парохів Галичини обрали шлях «возз'єднання» з православними. Що ж до тих отців, які в повоєнні роки відмовилися від цього, то лише частина з них активно душпастирювали в підпіллі.

«Правдива віра» з погляду проводу УГКЦ

У 1900 р., ще як єпископ станіславівський, Андрей (Шептицький) адресував вірним на Буковині пастирське послання «Правдива віра», в якому єдиною Христовою Церквою названо Католицьку²². Про цю віру як єдиний шлях до спасіння йдеться також у посланні митрополита Шептицького «Правди віри» (1901 р.)²³. Архиєрей неодноразово наголошував, що саме Католицька Церква є апостольською, через тяглість традиції від апостола Петра до теперішнього папи²⁴. Так, у пастирському посланні «О поставленню о. д-ра Григорія Хомишина єпископом» (1904 р.) владика Андрей зазначав, що Православні Церкви зберегли Святі Тайни і половину апостольського передання, проте втратили апостольську духовну владу²⁵. Папська

¹⁹ Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки, с. 168.

²⁰ Там само, с. 285.

²¹ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 1, д. 2086, л. 23.

²² Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1899–1944, т. 1: Пастирські послання 1899–1914 рр. / упоряд. О. Гайова, Р. Тереховський. Львів 2007, с. 34–40.

²³ Там само, с. 308.

²⁴ Там само, с. 329, 508.

²⁵ Там само, с. 509.

енцикліка «*Rerum Orientalium*» (1928 р.) також трактувала православних як «схизматиків» і проголошувала план «возз'єднання православних»²⁶.

Наступник Шептицького, митрополит Йосиф (Сліпий), заарештований 11 квітня 1945 р., часто звертався з місць позбавлення волі до духовенства в УРСР²⁷. У посланні «Заблудшим священникам во Христі мир» (1953 р.), яке в 1957 р. через «возз'єднаного» єрея потрапило до Ради у справах РПЦ, владика наголошував, що «ця є правдива церква, де є Петро», додаючи: «Це не блага річ грати вічністю і спасенням душ. Нехай ніхто не борониться тим, що він не відрікається Христа, а тільки папи і католицької церкви, бо такої ріжниці нема»²⁸. Оскільки у трактуванні митрополита Христовою була лише Католицька Церква, то відхід від неї інтерпретувався як зречення Христа. На думку богослова о. Андрія Михалейка, «класичною еклезіологічною формулою», на яку спирався Йосиф (Сліпий), була «*Extra ecclesia nulla salus*» («Поза Церквою немає спасіння»), де під «ecclesia» розумілася, вочевидь, тільки Католицька Церква²⁹.

«Возз'єднання» як конверсія

У соціології релігії немає консенсусу стосовно визначення конверсії (з лат. *conversio* – зміна). Хоча традиційно це поняття окреслює зміну релігії, деякі автори використовують його на позначення переходу до іншої релігійної організації чи групи³⁰ (себто йдеться про вибір іншої конфесії/деномінації). Спільним для більшості богословських і соціологічних концепцій є розуміння конверсії як «радикальної переміни особистості»³¹.

В англomовній літературі трапляється також диференціація між конверсією як зміною релігії та реафіліацією як зміною релігійної групи

²⁶ В. Роод. *Рим и Москва: отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г.* / пер. з нім. Ю. Аввакумов. Львів 1995, с. 177.

²⁷ Митрополит Сліпий звільнений на початку 1963 р. без права повернення в УРСР. Див.: М. Горяча. Звільнення митрополита Йосифа Сліпого в 1963 році // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*, ч. 7. Львів 2015, с. 334–365.

²⁸ ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 1, спр. 165, арк. 303, 306.

²⁹ о. А. Михалейко. Генеза богословської думки Йосифа Сліпого // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*, ч. 7. Львів 2015, с. 375.

³⁰ М. Wohlrab-Sahr. *Religiöse Bekehrung in soziologischer Perspektive. Themen, Schwerpunkte und Fragestellung der gegenwärtigen religionssoziologischen Konversionsforschung* // *Religiöse Konversion: systematische und fallorientierte Studien in soziologischer Perspektive* / відп. ред. М. Wohlrab-Sahr, V. Krech, H. Knoblauch. Konstanz 1998, с. 8.

³¹ D. A. Snow, R. Machalek. *The Sociology of Conversion* // *Annual Review of Sociology* 10 (1984) 169.

в рамках однієї релігії³². У 1933 р. Артур Нок запропонував розрізняти конверсію як «переорієнтацію душі» та «adhesion» (англ. *приєднання*) – участь у релігійних групах та обрядах в якості доповнення, а не відмови попередньої позиції³³. Подібний підхід спостерігається й у багатьох інших авторів, зокрібно в Річарда Травізано, який 1970 р. запровадив термін «alternation» (англ. *зміна, чергування*) на позначення зворотного й менш радикального, у порівнянні з конверсією, процесу³⁴.

Теоретики раціонального підходу до релігії Родні Старк і Роджер Фінке стверджують, що за нормальних обставин віряни переважно не схильні ні до конверсії (зміни релігії), ні до реафіліації (зміни релігійної організації)³⁵. Однак, за словами цих американських соціологів, цілком природно, що «люди пристосовують релігійний вибір до того, що відбувається навколо них»³⁶.

Більшість концепцій конверсії ґрунтуються на припущенні про вільний вибір індивіда, а тому їх складно застосувати до ситуації, коли тоталітарна держава намагається контролювати конфесійну ідентифікацію населення. Певний інтерес може становити концепція «насильницького переконання» («coercive persuasion»), або «промивання мізків» («brainwashing»)³⁷. Утім, незважаючи на численні спроби застосувати цю теорію до «нових культів» у США, емпіричні соціологічні дослідження продемонстрували її проблематичність³⁸. У соціальних науках провідною залишається теза про добровільний характер більшості конверсій³⁹.

Натомість «возз'єднання» УГКЦ із РПЦ, попри радянську риторику добровільності, відбувалося із застосуванням державного примусу. Зокрема, о. Гедеон Сироїд так охарактеризував Львівський «собор» 1946 р.: «Це ж було все насильство. Насильство. Брала священників, давали їм готіві реферати до прочитання. Зібрали у Львові одного разу, наказали, все підготували»⁴⁰. Зрештою, у жовтні 1945 р. о. Костельник писав патріархові московському і всієї Русі Алексію (Симанському), що без державного тиску

³² R. Stark, R. Finke. *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley 2000, с. 114.

³³ D. A. Snow, R. Machalek. *The Sociology of Conversion*, с. 169.

³⁴ Там само.

³⁵ R. Stark, R. Finke. *Acts of Faith*, с. 119.

³⁶ Там само, с. 138.

³⁷ Там само, с. 135–136.

³⁸ Там само, с. 136–137; D. A. Snow, R. Machalek. *The Sociology of Conversion*, с. 178–179.

³⁹ D. A. Snow, R. Machalek. *The Sociology of Conversion*, с. 179.

⁴⁰ Інтерв'ю з о. Гедеоном Сироїдом від 21.06.1994, Львівська область, Золочівський район, с. Поморяни. Інтерв'юєр: Я. Стоцький // АПЦ, П-1-1-394, с. 7.

не знайшлося б і 50 отців, готових брати участь у «возз'єднанні» УГКЦ з РПЦ⁴¹. Можна припустити, що серед згаданих кількох десятків єреїв були щирі симпатичні православ'я. Та для загалу греко-католицького духовенства перехід у лоно РПЦ був таки вимушеним і небажаним кроком.

Важливим джерелом для вивчення поглядів священників на зміну церковної юрисдикції слугують матеріали деканальних зборів, які проводилися в Галичині напередодні Львівського «собору» 1946 р. Хоча сказане парохами наводиться у формулюванні представників радянських органів держбезпеки, а тому відтворене неточно, суть риторики клиру про засадничі відмінності між Греко-Католицькою та Православною Церквами все ж зберігається.

У звіті союзному керівництву за грудень 1945 р. нарком держбезпеки УРСР Сергій Савченко визнавав, що в деяких місцях збори проходили «з великою напругою», а іноді й зривалися через опір священників⁴². Небажання душпастирів приєднуватися до «Ініціативної групи» могло пояснюватися різними, не лише конфесійними, мотивами. Зокрема, отці висловлювали побоювання стосовно реакції парафіян чи можливої русифікації Церкви⁴³. Водночас аналіз документації зборів свідчить про вагомий вплив уявлення про «правдиву віру» на індивідуальний вибір греко-католицьких отців.

Показовим є враження співробітника 2-го Управління НКДБ УРСР Івана Богданова від зібрання духовенства Буського деканату Львівської області (31 липня 1945 р.): «Цікаво було спостерігати за фізіономіями присутніх на зборах майбутніх православних священників під час виступу КОСТЕЛЬНИКА, одні червоніли, інші блідли, а треті взагалі сиділи, як на голках, особливо у ті моменти, коли КОСТЕЛЬНИК нападав на Римські примати»⁴⁴.

Як дізнаємося з документів НКДБ, негативно налаштовані до «возз'єднання» парохі здебільшого говорили про перехід у РПЦ як про зміну віросповідання, релігії чи релігійних переконань⁴⁵. Декан Жидачівського району Львівської області о. Павло Чехут навіть організував 5 червня 1945 р. таємні збори єреїв, де закликав їх «не зраджувати своїй вірі»: «Ніхто зі священників самостійно, без дозволу духовної влади, не може відмовитися від своєї віри і прийняти іншу»⁴⁶. На зібранні клиру Рава-Руського

⁴¹ *Ліквідація УГКЦ (1939–1946)*, с. 287.

⁴² Там само, с. 451.

⁴³ Там само, с. 107, 136.

⁴⁴ Там само, с. 97.

⁴⁵ Там само, с. 100, 107, 209, 243.

⁴⁶ Там само, с. 234–235. Священники Жидачівського деканату довго опиралися «возз'єднанню» і приєдналися до «Ініціативної групи» лише після арешту о. Чехута (*Ліквідація УГКЦ (1939–1946)*, с. 235).

та Немирівського деканатів у серпні 1945 р. отець Блавацький підкреслював, що «релігія – це така річ, яку так швидко змінити не можна»⁴⁷. А о. Поточняк на зборах у Винниківському деканаті 1 листопада 1945 р. зазначив, що його «совість не дозволяє змінювати релігію, як свій одяг»⁴⁸. Загалом, мотивуючи власне небажання ставати священнослужителями РПЦ, душпастирі доволі часто покликалися на «неспокійну совість»⁴⁹.

Деякі противники «возз'єднання» сприймали перехід на православ'я як відречення від Христової Церкви. Ось що сказав перед зібраним у вересні 1945 р. клиром Яворівського деканату Львівської області о. Юліан Присташ: «Під загрозою спасіння наших душ ми не можемо відступити від Христа і його церкви, що керується його намісником на землі»⁵⁰. Натомість оо. Андрій Михалик та Юліан Присташ пропонували приєднати православних до УГКЦ, «аби вони мали спасіння»⁵¹. Подібні сотеріологічні міркування цілком відповідали офіційній позиції тогочасної Католицької Церкви.

Задля пришвидшення «возз'єднавчої» акції о. Костельник неодноразово вдавався до розрізнення між вступом до «Ініціативної групи» та переходом у РПЦ. Наприклад, на зборах Буського (31 липня 1945 р.) та Бродівського (3 вересня 1945 р.) деканатів він наголошував, що приєднаний до «Ініціативної групи» священник залишається католиком, стаючи тільки «кандидатом у православ'я»⁵². Відтак присутні на тих двох зібраннях отці приєдналися до «Ініціативної групи»⁵³.

Проте не для всіх єреїв така риторика була переконливою. Для прикладу, в Куликівському деканаті (21 серпня 1945 р.) о. Костельник також запевняв духовенство, що перехід на православ'я відбуватиметься вже після загального собору, а «Ініціативна група» веде лише підготовчу роботу⁵⁴. Однак тамтешні парохі не погоджувалися підписати декларацію про приєднання до групи у формулюванні о. Гавриїла. Врешті-решт, 82-річний декан о. Пастернак таки поставив свій підпис, але його заступник о. Глацький відмовився, не бажаючи йти супроти власного сумління. Тоді всі інші

⁴⁷ *Ліквідація УГКЦ (1939–1946)*, с. 182–183. Як впливає з виступу о. Блавацького, ніхто з присутніх єреїв того дня не приєднався до закликів «Ініціативної групи» (Там само, с. 183–184). На неможливість швидко прийняти таке серйозне рішення представники духовенства вказували неодноразово (Там само, с. 100, 177, 279).

⁴⁸ Там само, с. 334.

⁴⁹ Там само, с. 209, 333.

⁵⁰ Там само, с. 243.

⁵¹ Там само, с. 242–243.

⁵² Там само, с. 95–100, 198–202.

⁵³ Там само, с. 99, 201.

⁵⁴ Там само, с. 176, 178.

присутні душпастирі вчинили так само, а о. Пастернак відкликав свій підпис⁵⁵. Та вирішальну роль зіграло втручання представника держбезпеки: перед від'їздом Богданов поцікавився прізвисьмом заступника декана, тож невдовзі після завершення зборів усі, хто брав у них участь, підписали за яву і передали її секретареві райвиконкому⁵⁶.

Співробітник НКДБ Іван Богданов добре усвідомлював, що саме страх перед арештом спонукав священників приєднуватися до «Ініціативної групи». Тож ворожу до «возз'єднання» позицію клиру Яворівського деканату він пояснював браком «підготовчої роботи»: мовляв, із 17 місцевих парохів було заарештовано тільки одного⁵⁷. Справді, позбавленням волі нераз вдавалося зламати навіть тривалий опір. Скажімо, о. Йосиф Саєвич із с. Пиняни Самбірського району Дрогобицької області погодився на «возз'єднання» після восьмимісячного перебування у в'язниці⁵⁸.

Деякі ереї йшли на компроміс із «неспокійною совістю». Так, на за явах про приєднання до «Ініціативної групи» вони письмово додавали (чи, засвідчуючи документ, декларували усно), що не зрікаються католицької віри⁵⁹. Наприклад, на зібранні священнослужителів Олеського деканату 5 жовтня 1945 р. о. Белкот чітко вказав, що його підпис дійсний за умови, якщо таке приєднання ще не означає переходу на православ'я⁶⁰. Деколи, як інформував співробітник НКДБ Іван Богданов, священники дописували, що долучаються до групи «лише для того, аби дожити свого віку і померти католиками»⁶¹.

Отже, з огляду на примусовий характер «возз'єднаної» кампанії, перехід греко-католицького клиру до РПЦ навряд чи можна вважати класичною конверсією в сенсі радикальної зміни особистості. Однак варто зазначити, що сумніви, які висловили ереї під час деканальних зборів, демонструють трактування ними вступу до «Ініціативної групи» як зміни релігії або й навіть відмови від спасіння.

«Правдива віра» в наративах «невозз'єданого» та «возз'єданого» духовенства

У вже цитованому посланні «Заблудшим священикам во Христі мир» (1953 р.) митрополит Йосиф (Сліпий) констатував, що завдяки своїй освіті

⁵⁵ Ліквідація УГКЦ (1939–1946), с. 178–179.

⁵⁶ Там само, с. 179.

⁵⁷ Там само, с. 245.

⁵⁸ Б. Прах. *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, т. 1: *Біографічні нариси (1939–1989)*. Львів 2014, с. 338, 359.

⁵⁹ Там само, т. 2: *Документи і матеріали (1939–1950)*. Львів 2015, с. 730.

⁶⁰ Ліквідація УГКЦ (1939–1946), с. 293.

⁶¹ Там само, с. 143.

та душпастирській діяльності всі унійні єреї знали про заснування Христом однієї Церкви⁶². Глава УГКЦ припускав, що приєднання до РПЦ було важким моральним вибором для духовенства. Зі слів єрарха, багато таких парохів «померли наглою смертю може і без жалю за гріхи» чи «сходять с ума або проводять безсонні ночі і мучаться грижою»⁶³.

Загалом перехід греко-католицького клиру на православ'я часто описувався сучасниками в категоріях зради⁶⁴. Попри тиск державних органів, душпастирі розуміли, що «возз'єднання» чи «невозз'єднання» було наслідком свідомого рішення. Згадуючи Львівський «собор» 1946 р., «невозз'єднаний» о. Микола Пристай зазначає: «І на той “собор” прийшли тільки ті недобитки священники [...]. А ті, які ще відчували щось, то не підписали православ'я»⁶⁵. Думку про перехід у РПЦ як індивідуальний вибір висловлює і «возз'єднаний» о. Олександр Бодревич-Буць: «Я до якоїсь міри дав себе зломити, перейшов на то так зване православ'я. Були такі, які не дали себе, були твердіші»⁶⁶. З погляду деяких «возз'єднаних» єреїв, така твердість у вірі була виявом фанатизму. Саме тому у зверненні до Ради у справах РПЦ у жовтні 1958 р. о. Бодревич-Буць підкреслював, що ніколи не був «релігійним фанатиком»⁶⁷.

«Невозз'єднаний» священник Степан Цибран розповідає про свою розмову з о. Костельником під час зборів духовенства в Милятині влітку 1945 р.⁶⁸ Очільник «Ініціативної групи» назвав його тоді жертвою фанатизму і папізму, сказавши, що для Христа треба жити, а не помирати⁶⁹. У липні 1946 р. о. Цибрана арештували⁷⁰. В інтерв'ю 1993 р. він ретроспективно пояснив свою відмову від «возз'єднання» переконанням про правдивість Католицької Церкви: «Мене тягнули. Я сказав: “Хіба би зварював, щоб з ума зійшов, тоді бим то підписав. А то як я?.. То що, два Боги, чи дві віри, чи дві науки правдиві? Та правда є одна. Бог є один. Правда є одна. Правда неподільна. По чому пізнати, котра Церква є? Та по тому, хто нею керує. А кому Ісус Христос дав керівництво Церкви? Ісус Христос не сказав:

⁶² ЦДАВОУ, ф. 4648, оп.1, спр. 165, арк. 301–302.

⁶³ Там само, арк. 306.

⁶⁴ *Ліквідація УГКЦ (1939–1946)*, с. 193, 233–234, 247.

⁶⁵ Інтерв'ю з о. Миколою Пристаєм від 19.11.1992 р., Львів – Рудно. Інтерв'юєр: Б. Гудзяк // АПЦ, П-1-1-339, с. 22.

⁶⁶ Інтерв'ю з о. Олександром Бодревичем-Буцем від 25.09.1998 р., м. Львів. Інтерв'юєр: П. Дідула // АПЦ, П-1-1-907, с. 37.

⁶⁷ ЦДАВОУ, ф. 4648, оп.1, спр. 198, арк. 281 зв.

⁶⁸ Інтерв'ю з о. Степаном Цибраном від 26.03.1993 р., Львівська обл., м. Ходорів. Інтерв'юєр: Б. Гудзяк // АПЦ, П-1-1-338, с. 5.

⁶⁹ Там само, с. 4–5.

⁷⁰ Там само, с. 9–10.

“Я сам буду пасти вівці, ягнята”. А сказав: “Ти, Петре, маєш пасти вівці, ягнята”. [...] Апостол Петро був у Римі. В Римі загинув. В Римі лишив своїх наслідників»⁷¹.

Переконання про католицизм як «правдиву віру» поділяли і «возз'єднані» душпастирі, які перейшли під юрисдикцію РПЦ через різні обставини, у т. ч. прагнучи уникнути арешту. Богословська освіта частково допомагала їм упоратися з докорами сумління. Зокрема, у звіті «Церква в рідному краю і в Польщі» (18 березня 1948 р.) о. Василь Гриник повідомляв, що багато отців, котрі перейшли до РПЦ, заспокоювали себе тим, що хоча «negatio fidei externa» («зовнішнє заперечення віри») і вважається гріхом, воно не є «апостазією» (відступництвом)⁷².

На думку «возз'єданого» священника Богдана Фіголя, всі «підписані» отці зберігали уявлення про «правдиву віру»: «І підписували, але так про людське око, про форму, а вони цілком в душі були далі католиками – і все. [...] То просто робили, щоби себе рятувати, а були переконані, як католицькі абсолютно всі»⁷³.

З одного боку, акцентування на формальності такого переходу характерне для наративів багатьох «новоправославних» єреїв після 1991 р. Наприклад, після легалізації УГКЦ «возз'єднаний» парох Онуфрій Гончар намагався довести греко-католицькій єрархії, що він завжди був «католицьким священником» і «пропагував католицьку віру»⁷⁴. Вживання подібної риторики показує, що «підписане» духовенство ретроспективно намагалось раціоналізувати чи навіть виправдати свій конфесійний вибір. З іншого боку, непрямі свідчення на користь того, що чимало «возз'єднаних» душпастирів вірили у «правдивість» саме Католицької Церкви, знаходимо не тільки в усноісторичних джерелах.

Процедура переходу до РПЦ складалася з канонічного оформлення в єпископа із призначенням на парафію та подальшої реєстрації в обласного уповноваженого Ради у справах РПЦ⁷⁵. Полагодження справи у православному єрарха сприймалося священниками як серйозний крок. Не без сприяння владик Михаїла (Мельника) та Антонія (Пельвецького) єреї застосовували найрізноманітніші способи нівеляції акту присяги на вірність

⁷¹ Інтерв'ю з о. Степаном Цибраном, с. 32.

⁷² Б. Прах. *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, т. 2, с. 728.

⁷³ Інтерв'ю з о. Богданом Фіголем від 28.08.1995 р., м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П-1-1-252, с. 11.

⁷⁴ Інтерв'ю з о. Онуфрієм Гончарем, жовтень 1992 р., Львівська обл., Сколівський район, с. Тухля. Інтерв'юер: В. Сусак // АПЦ, П-1-1-35, с. 5, 7.

⁷⁵ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 1, д. 101, л. 53; д. 104, л. 214–215.

РПЦ: змінювали формулювання, ставили підписи один замість одного, не повторювали слів клятви вголос тощо⁷⁶. Отець Богдан Щур пригадує, що дрогобицький єпископ Михаїл (Мельник) не вимагав від нього «ніякої ісповіді віри», тож він «з чистою совістю працював» і далі⁷⁷. Як бачимо, «возз'єднанні» парахи були впевнені, що порушення процедури канонічного оформлення або її неналежне виконання робить їхній перехід на православ'я недійсним.

Іноді священники навіть вдавалися до підкупу. Зосібна, о. Фіголь «договорився з кагебистами» і, за певну платню, до 1950 р. правив на парафії в Більшівцях без офіційного переходу в лоно РПЦ⁷⁸. У звіті о. Василя Гриника фігурує єрей, якому через підкуп Костельникового секретаря вдалося отримати фальшиву довідку про приєднання до «Ініціативної групи»⁷⁹. Пізніше душпастир пригадав, що в ранньохристиянські часи особи, котрі брали фальшиві посвідки про принесення ідолських жертв, таврувалися як віровідступники. Надалі цей отець відправляв богослужіння сам, але для проведення сповідей і вінчань запрошував «невозз'єданого» пароха⁸⁰. Згодом, у час свого візиту до Тернополя, о. Костельник виявив обман і забрав недійсну довідку, чим, найімовірніше, підштовхнув згаданого священника таки перейти до РПЦ⁸¹.

Запрошення «невозз'єданого» клирика для уділення Святих Тайн може вказувати на те, що згаданий душпастир зберігав греко-католицьке уявлення про «правдивість» Церкви. Зокрема, Наталя Шліхта також наводить чимало прикладів з джерел усної історії, коли «підписані» священники, їхні діти або парафіяни приймали Таїнства в підпільних унійних єреїв⁸².

Із другої половини 1950-х рр. і особливо в 1960-х рр. багато «возз'єднаних» отців «відкликали» своє православ'я і йшли в підпілля або ж формально залишалися на православних парафіях, таємно підпорядковуючись греко-католицьким єпископам⁸³. Наприкінці 1980-х рр., коли УГКЦ була

⁷⁶ Н. Шліхта. *Церква тих, хто вижив*, с. 324–326.

⁷⁷ Інтерв'ю з о. Богданом Щуром від 14.11.1998 р., Львівська обл., Миколаївський р-н, с. Держів; Тернопільська обл., Бережанський р-н, с. Котів. Інтерв'юєр: С. Мендела // АПЦ, П-1-1-331, с. 8.

⁷⁸ Інтерв'ю з о. Богданом Фіголем, с. 11. У 1951 р. о. Фіголя заарештували, а після повернення із заслання 1955 р. він продовжив служіння на православній парафії до виходу на пенсію в 1971 р. (АПЦ, П-1-1-331, с. 13–14, 16–17, 19).

⁷⁹ Б. Прах. *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, т. 2, с. 728.

⁸⁰ Там само, с. 728.

⁸¹ Там само, с. 729.

⁸² Н. Шліхта. *Церква тих, хто вижив*, с. 320, 330.

⁸³ Там само, с. 331.

легалізована, до неї приєднувалися і священники РПЦ – як «підписані», так і православні клирики молодшої генерації⁸⁴.

Таким чином, уявлення про католицизм як «правдиву віру» було при-таманне як «невозз'єднаним», так і «возз'єднаним» ереям. Відмінність полягала в тому, що перші заявляли про свої переконання відкрито й через це часто зазнавали репресій, а другі служили на православних парафіях, залишаючись католиками «в душі».

Висновки

В умовах повоєнної насильницької православізації Галичини греко-католицькі священники були змушеними здійснювати вибір на користь чи проти «возз'єднання» із РПЦ. Вагомий вплив на їхнє рішення мало уявлення про «правдиву віру», а саме переконання про відсутність спасіння поза Католицькою Церквою.

Існували різні сценарії поведінки духовенства у відповідь на «возз'єднання» УГКЦ із РПЦ, тож навіть попри застосування насильства з боку держави вибір усе-таки залишався за кожною людиною. Для більшості парохів цей акт був примусовим, а тому приєднання греко-католицького клиру до РПЦ не можна трактувати як конверсію в розумінні радикальної зміни особистості. Втім, тогочасні джерела засвідчують, що багато ереїв сприймали перехід на православ'я саме як зміну релігії. Таке сприйняття обумовлювалося тогочасним баченням католицизму як єдиної «правдивої віри». Відповідно, вибір на користь РПЦ часто мислився як зрада Христової Церкви й відмова від спасіння.

Прикметно, що уявлення про «правдиву віру» було властиве не тільки священникам, які вирішили не переходити на православ'я. Багато «возз'єднаних» отців залишалися католиками «в душі», трактуючи приєднання до РПЦ як суто формальну зміну церковної юрисдикції.

⁸⁴ V. Naumescu. *Modes of Religiosity in Eastern Christianity: Religious Processes and Social Change in Ukraine*. Berlin 2008, с. 55–56.